

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

पृष्ठ - १५७ ते १६२

प्रकरण ५ चे

उपसंहार

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समग्र पातळीवरील चळवळीमुळे आणि विचारातून प्रेरणा घेऊन 'दलित साहित्य' हा प्रवाह निर्माण झाला. सामाजिक कार्य करत असताना एका वळणावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदूची मानसिकता बदलण्यासाठी दलित बांधणांसह बौद्ध धर्म स्वीकारला. अशा धर्मातरीत पिढीतील प्रभावी लेखिका म्हणून 'बेबी कांबळे' यांचा उल्लेख करावा लागतो.

१९६० नंतर मराठी साहित्यात साहित्याचे जे नवीन प्रवाह आले त्यात "दलित साहित्याचा" प्रवाह डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने निर्माण झाला. दया पवार यांच्या 'बलुतं' या आत्मकथनांपासून सुरुवात झाली. व 'दलित साहित्य' हा प्रवाह अधिक व्यापक व समर्थ करण्यामध्ये अनेक दलित लेखकांनी आपले योगदान दिलेले आहे. दलित साहित्याची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारात आहे. दलित साहित्य चळवळीचे उगमस्थान शोधण्याचा प्रयत्न अनेक समीक्षकांनी केला. दलित साहित्यातून दलित समाज्याच्या व्यथा, वेदना, अन्याय, दुःख यांची झालेली पिळवणूक यांचे वास्तवपूर्ण वर्णन आलेले आहे. दया पवार 'बलुतं', प्र. ई. सोनकांबळे 'आठवणीचे पक्षी', माधव कोंडविलकर 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे', लक्ष्मण माने 'उपरा', शंकरराव खरात 'तराळ-अंतराळ', उत्तम बंडू तुपे 'काटयावरची पोटं', शांताबाई कांबळे 'माझ्या जन्माची चित्तरकथा', कुमुद पावडे 'अंतःस्फोट' यासारख्यांच्या लेखनातून दलितांचे वास्तवपूर्ण जीवनाचे चित्रण तसेच त्यांच्या रूढी-परंपरा, चालीरीती इ. वर्णन आलेले आहे. १९६० नंतर प्रत्यक्ष दलित जीवन जगलेले संवेदनशील लेखक लिहू लागले आणि

येथून पुढे खऱ्याअर्थाने दलित साहित्याला दिशा मिळून दलित साहित्य समृद्ध होऊ लागले.

बेबी कांबळे या आंबेडकर अनुयायी असून सामाजिक कार्यकर्त्या म्हणून त्यांचे कार्य मोठे आहे. त्यांचे 'जिणं आमुचं' हे आत्मकथन मराठी साहित्यात बहुचर्चित झाले आहे. त्यांनी या आत्मकथनात प्रामुख्याने ५० वर्षांपूर्वीच्या पश्चिम महाराष्ट्रातील महार समाजाचे दुःख, वेदना, रूढीपरंपरा, चालीरीती, अन्याय, शोषण यांचे चित्रण केले आहे. त्याचबरोबर त्यांचा 'मन बोलतं' हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला आहे.

दलित साहित्याची पार्श्वभूमी या प्रकरणामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत भारत'च्या पहिल्या अंकात मांडलेल्या विचाराचा आढावा घेतला आहे. दलित साहित्य चळवळीचे उगमस्थान सांगताना डॉ. वसंत डोळस, डॉ. कृष्णा किरवले यांच्या व्याख्यांचा संदर्भ देऊन थोडक्यात सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. दलित साहित्याच्या प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार व कार्यामध्ये दिसतात या संदर्भात ग. बा. सरदार, डॉ. भालचंद्र फडके, शंकरराव खरात, डॉ. योगेंद्र मेश्राम, डॉ. स.दा.कऱ्हाडे इ.च्या व्याख्यांचा आढावा घेत दलित साहित्याची प्रेरणा समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'दलित साहित्य' म्हणजे नेमके काय हे वेगवेगळ्या विचारवंतांच्या व समीक्षकांच्या व्याख्यांचा आधार घेत पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. यानंतर दलित जाणीव स्पष्ट करून थोडक्यात दलित साहित्याची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दुसऱ्या प्रकरणातून दलित आत्मकथने आणि सौ. बेबी कांबळे यांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. आत्मकथन हे दलित लेखकांनी वयाची मर्यादा न पाळता त्यांनी जे जीवन लहानपणापासून जगले ते मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. मराठी साहित्यातील 'आत्मचरित्रापेक्षा' 'आत्मकथन' ही सज्ञा पूर्ण पणे भिन्न वेगळी आहे. हे सांगण्यासाठी प्रा. चंद्रकुमार नलगे व डॉ. गंगाधर पानतावणे, यशवंत मनोहर, शंकरराव खरात, इ.नी दिलेल्या व्याख्यांचा संदर्भ

घेतलेला आहे. तसेच 'आत्मचरित्र' व 'आत्मकथन' यातील साम्यभेद सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. यानंतर दलित साहित्यातील काही आत्मकथनांचा संक्षिप्त आढावा घेत बेबी कांबळे यांच्या 'जिणं आमुचं' आत्मकथनाचा परिचय करून घेत त्यांचा वाङ्मयीन परिचय घेतला आहे.

तिसऱ्या प्रकरणात 'जिणं आमुचं' या आत्मकथनाचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. यामध्ये आपण आत्मकथनाची काही वैशिष्ट्ये अभ्यासली आहेत. 'जिणं आमुचं' हे बेबी कांबळे यांचे आत्मकथन अकरा प्रकरणांचं आहे. आत्मकथनाची सुरुवात त्यांच्या बालपणाच्या एका प्रसंगाने केली आहे. दलित समाजाचे विशेषतः महार समाजाचे भीषण वास्तव चित्रित केले आहे. या आत्मकथनातून लेखिकेने आत्मशोध व समाजाचा शोध घेतलेला आहे. या आत्मकथनातून लेखिकेने अस्पृश्यता, विषमता, शोषण आणि दारिद्र्य यावर प्रकाश टाकला आहे. तसेच महार समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, रूढीप्रियता यावरही समाजप्रबोधनाच्या भूमिकेतून प्रकाश टाकला आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे एका दलित स्त्री लेखिकेने दलित स्त्रीयांच्या दुःखाचा घेतलेला शोध महत्वाचा आहे. थोडक्यात दुसऱ्या प्रकरणात कथानके, पात्रे, प्रसंग, रूढी, परंपरा, दुःखाचे स्वरूप, आत्मशोध, समाजाचा शोध इ. मुद्द्यांद्वारे सविस्तर आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

चौथ्या प्रकरणातून 'जिणं आमुचं' या आत्मकथनाचे वाङ्मयीन गुणविशेष सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. या आत्मकथनातून महार समाजाची पारंपरिक मानसिकता, रूढीप्रियता, अंधश्रद्धा, देवभोळेपणा, दारिद्र्य, अज्ञान यामुळे त्यांची सवर्णांकडून होणारी अवहेलना इत्यादींचे नेमके चित्रण लेखिकेने केले आहे. तसेच यामुळे दलित समाजाच्या प्रगतीला अडथळा होत आहे असे सांगितले आहे. बेबी कांबळे यांना अगदी लहानपणापासून समाजाचे बारकाईने निरीक्षण करण्याचा छंद असल्याकारणाने त्यांच्या या आत्मकथनातून त्याकाळातील महार समाजातील स्त्री जीवनाचे चित्र, पाच-सहा वर्षांच्या

मुलींची लग्ने, त्यांच्या सासरी होणारा छळ, वयात आलेले सुन आणि मुलगा ह्यांच्यात दुरावा व्हावा म्हणून सासुबाई करीत असलेले अनन्वित छळाचे प्रकार, पळून गेलेल्या सुनेला परत आणून तिच्या पायात खोडा घालण्यात येई , तर काही वेळा तिचे नाकही कापण्याची क्रूर प्रथा इ . गोष्टींचे बेबी ताईने केलेले तपशिलवार वर्णन भारतातील स्त्री जीवन आणि भारतीय समाजमन ह्यावर विदारक प्रकाश टाकणारे आहे . बेबी कांबळे कथानक सांगण्यासाठी कधी बोली भाषा वापरतात तर कधी प्रमाण भाषा वापरतात . आपल्याला दिसतात . बेबी कांबळे यांनी या आत्मकथनातून केवळ व्यक्तिगत दुःखाचे निवेदन न करता यातून त्यांनी सामाजिक दुःखांना वाचा फोडली आहे . तसेच संवाद, प्रसंग निर्मिती, अलंकार, म्हणी, वाकप्रचार इत्यादींच्या अनुषंगाने वाङ्मयीन गुणविशेष अभ्यासण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात केला आहे .

१९६० नंतरच्या मराठी साहित्य प्रवाहामध्ये दलित साहित्य हा प्रवाह निर्माण झाला . या दलित साहित्यामध्ये आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार मराठी साहित्यात सर्वांच्या दृष्टीने चर्चेचा ठरला . या दलित आत्मकथनांमध्येही दलित स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मकथनांमध्ये बेबी कांबळे यांचे 'जिणं आमूचं' हे आत्मकथन स्त्री लेखिकांमध्ये काळानुसार पहिले ठरले . तसेच आशय आणि शैलीमुळेही साहित्य क्षेत्रात बहुचर्चित झाले आहे . या आत्मकथनात बेबी कांबळे यांनी स्वतःबद्दल, स्वतःच्या कुटुंबाबद्दल इतर आत्मकथनांच्या तुलनेत कमी लिहिले आहे . परंतु बेबी कांबळे यांनी 'जिणं आमूचं' या आत्मकथनातून त्या काळातील महार समाजजीवनाचा आणि दलित स्त्री जीवनाचा मुळातून शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे . महार समाज आणि दलित समाज यांना माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर यांनीच दिलेला आहे असा विश्वासही त्यांनी या आत्मकथनातून व्यक्त केला आहे . तसेच बौद्ध धर्माचे महत्त्वही सांगितले आहे .

'जिणं आमूचं' या आत्मकथनात माझ्या संशोधनाअंती मला काही मर्यादा जाणवलेल्या आहेत . हे आत्मकथन फक्त स्वभोवती न फिरता

माहेरच्या बऱ्याच आठवणी आणि माहेरच्या माणसांच्या भोवती फिरताना आढळते. गेयतापूर्ण लिखाण बऱ्याच ठिकाणी आल्यामुळे या लिखाणात दुर्बोधता आल्यासारखी वाटते. काही शब्द, म्हणी, वाक्प्रचार यांचा अर्थ अनाकलनीय आहे. आत्मकथनामध्ये आत्मकथनकार हा स्वतःची भावना व्यक्त करतो. भाष्य करत नाही परंतु इथे बेबी कांबळे यांनी भाष्यदेखील केलेले आहे. वरील काही मर्यादा मला या आत्मकथनात दिसून आल्या. या मर्यादा असल्या तरी मराठी साहित्याला 'जिणं आमचं' या आत्मकथनाने दिलेले योगदान लक्षवेधी असेच आहे.

१) 'जिणं आमचं' या आत्मकथनातून बेबी कांबळे यांनी कठोर आत्मशोध व समूह मनाचा शोध घेत असताना तत्कालीन दलित समाजावर कठोर टीकाही केली आहे.

२) ५० वर्षापूर्वीचा दलित आणि सवर्ण समाज यांच्यामधील संबंधही व्यक्त केला आहे.

३) या आत्मकथनातील आशय, पात्रे, प्रसंग, संवाद, भाषा हृदयाला भिडणा-या आहेत.

४) या आत्मकथनात रूढी परंपरेने चालत आलेले सण, उत्सव, विधी, गाणी, सवर्ण दलित संघर्ष, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची विचारसरणी इ. चे चित्रण वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

५) 'जिणं आमचं' या आत्मकथनात फलटण-वीर परिसरातील खास महारी बोलीभाषेचे दर्शन घडते.

६) कथानक, व्यक्तिचित्रण आणि भाषाविशेष, संवाद, अलंकार, म्हणी, प्रसंग अशा अनेक अंगांनी हे आत्मकथन समृद्ध आहे.

७) 'जिणं आमचं' या आत्मकथनात विशेष करून लेखिकेने दलित स्त्रियांचे दुःख व वेदना यांचे प्रकर्षाने चित्रण केलेले आहे.

८) मराठी साहित्यात बऱ्याच नवीन शब्दसमुहांचा संग्रह या आत्मकथनामुळे झालेला आहे.

९) या आत्मकथनात काही मर्यादा असल्या तरी आशय आणि शैलीमुळे 'जिणं आमुचं' हे आत्मकथन साहित्यक्षेत्रात बहुचर्चित व लक्षवेधी ठरलेले आहे.

अशाप्रकारे बेबी कांबळे यांच्या 'जिणं आमुचं' या आत्मकथनाचा अभ्यास करत असताना अभ्यासक म्हणून मला जे भावले ते येथे नोंदवून प्रबंधिका पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तो सर्वमान्य होईलच असे नाही. मात्र या ठिकाणी एका निखळ संशोधकाच्या भूमिकेतून या आत्मकथनाचा अभ्यास करण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.